

УДК 94 (477.63) «18»

Загострення соціально-класового протистояння на Катеринославщині та шляхи його подолання у поглядах керівників губернії кінця XIX ст.

О.Б. ШЛЯХОВ

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна
E-mail: rfases@yandex.ru**Авторське резюме**

Висвітлено питання загострення соціальних та національних конфліктів на Катеринославщині в умовах переходу від традиційного до нового, індустріального суспільства. Підкреслено, що концентрація великої кількості відхідників із села, прийшлих робітників на підприємствах регіону в пореформений період створювало тут вибухонебезпечну ситуацію. Розкрито основні виступи пролетаріату Катеринославської губернії наприкінці XIX ст., їх характерні риси, а також кроки, які вживалися губернаторами для придушення заворушень серед робітників. Докладно проаналізовано причини виникнення соціальних конфліктів у регіоні, звернуто увагу на те, що переважно вони були викликані високим рівнем експлуатації, свавіллям підприємців щодо робітників. Висвітлено погляди губернаторів краю на це питання, а також основні шляхи, які пропонувалися ними задля підтримання класового миру та стабільності в регіоні.

Ключові слова: соціальний конфлікт, страйк, губернатор, Катеринославська губернія, В.К. Шліппе, Д.М. Мартинов, О.О. Баторський та П.Д. Святополк-Мирський.

Worsening social and class conflict in Katerynoslav and ways to overcome it in the views of the leaders of the province of the late nineteenth century

O.B. SHLIAKHOV

The Oles Honchar Dnepropetrovsk national university, Dnepropetrovsk, Ukraine
E-mail: rfases@yandex.ru**Abstract**

The questions will deepen social and national conflicts Ekaterinoslavschine in the transition from traditional to new industrial society. It is emphasized that the concentration of large numbers of ani village immigrant workers in enterprises of the region in the post-reform period created an explosive situation here. The basic performance of the proletariat gyberny late nineteenth century., Their characteristics, and the steps that were taken by governors to suppress unrest among workers. Detailed analysis of the causes of social conflicts in the region, referred to the fact that they were mostly caused by high levels of exploitation, tyranny employers on workers. Deals with the views of governors edge on this issue, and the main ways that they offered the class to maintain peace and stability in the region.

Keywords: social conflict, strike, Governor, Katerynoslav Province, V.K. Schlippe, D.M. Martynov, A.A. Batorsky and P.D. Sviatopolk-Mirsky.

У пореформену добу, в зв'язку із швидким формуванням зародків нового індустріального суспільства, глибинні трансформації відбувалися в економічному та соціокультурному житті українських губерній царської Росії. Важливою їх складовою було завершення технічного перевороту та швидкий промисловий розвиток, прискорення процесів містоутворення та соціальної мобілізації, виникнення нових класів та груп, характерних для буржуазного суспільства.

Однак на шляху утвердження капіталістичних відносин у Російській імперії, зокрема в Україні, існувало чимало перешкод. Адже перехід від традиційного до індустріального суспільства завжди був пов'язаний з досить болючими соціальними та психологічними проблемами. Зрештою успішність модерніза-

ції багато в чому залежала від того, наскільки процес змін проходив органічно, сприймався суспільством або хоча б його значною частиною як природний і підтримувався ним, коли ліберальні уявлення, засадничою ланкою в яких була окрема особа, ставали орієнтирами для більшості населення. Як зазначав Ф.Бродель: «Капіталізм неможливий без активного сприяння суспільства... Необхідно, щоб у певному сенсі все суспільство більш або менш свідомо прийняло його цінності» [2, с. 68]. Проте, в царській Росії новачки насаджувалися на невідготовлений ґрунт, коли чимало людей не бажали та не були готові порвати з патріархальними поглядами, фактично продовжували жити в іншому історичному часі. Так, Богдан Кравченко цілком слушно звертав увагу на той факт, що появу численних промислових підприємств

© О.Б. Шляхов, 2013

в Україні в другій половині XIX ст. «не підготували ні століття накопичення капіталу, ні проникнення капіталістичних відносин у пори українського суспільства» [13, с.37]. Зокрема, в той час принцип приватної ініціативи ще остаточно не переміг у свідомості основних груп населення українських губерній. Не дивно, що це породило вороже ставлення багатьох до діяльності підприємців, ділових кіл, коли, за свідченням сучасників, на промисловців «публіка дивилася як на оббирачів населення» [16, с. 32]. До того ж, чекати іншого ставлення до буржуазії в умовах, коли остання будь-якими засобами намагалася отримати великі прибутки і, користуючись фактичною відсутністю в країні робітничого законодавства, необмежено посилювала експлуатацію робочої сили, дійсно було важко.

Згадаємо також, що прискорена індустріалізація вибила зі звичної їм життєвої колії чималу частину населення, а отже, породила наявність численних маргінальних елементів. Серед останніх зростало почуття невдоволення, прагнення помститися пануючим класам, усьому тогочасному суспільству. Зрештою спротив архаїчного соціокультурного простору багато в чому й обумовив загострення становища в тогочасному суспільстві. У цьому плані є всі підстави погодитися з відомим німецьким дослідником Андреасом Каппелером, який зазначав, що «напруга між доіндустріальним... устроєм і новими соціальними та національними русійними силами помітно сприяла посиленню нестабільності імперії в епоху пізнього самодержавства» [12, с. 236].

Згадані процеси цілком природно не обійшли й такий великий регіон Російської імперії, яким була тогочасна Катеринославщина, породивши тут наприкінці XIX ст. численні конфлікти та обіцяючи в майбутньому ще більш масштабний соціальний вибух. В цьому зв'язку уявляється важливим проаналізувати, як вищезгадану ситуацію розглядали тогочасні керівники краю та яким чином вони вважали можливим підтримати стабільність у губернії. В даному випадку йдеться про губернаторів, що обіймали свою посаду в 90-ті рр. XIX ст., тобто В.К. Шліппе (1890–1893 рр.), Д.М. Мартинова (1893–1897 рр.), О.О. Баторського (1897 р.) та П.Д. Святополк-Мирського (1897–1900 рр.). Усі вони в своїй діяльності в більшій або меншій мірі звертали увагу на основні чинники посилення класових суперечок в регіоні та пропонували певні кроки для їх подолання. Зокрема, зазначені питання неодноразово порушувалися ними у Всепідданіших звітах імператору у Петербург.

Слід підкреслити, що ця проблематика ще

недостатньо вивчена в історичній літературі. Лише певним чином згаданих питань торкалися автори монографії «Історія міста Дніпропетровська» (за редакцією професора А.Г. Болебуха) та вельми інформативних історико-біографічних нарисів «Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області», які вийшли друком у 2009 р. [10; 8]. Крім того, окремі її аспекти порушувалися в студіях Ф.Є.Лося, О.А. Парасунька, А.М. Михненка та В.С.Шандри [11; 14; 15; 23]. Разом з тим вважати питання вичерпаним не можна. Тож спробуємо частково заповнити цю лакуну, визначити фактори, які призвели до загострення класового протистояння на Катеринославщині наприкінці XIX ст., ступінь їх усвідомлення губернаторами та адекватність шляхів, які пропонувалися очільниками краю з метою посилення соціальної стабільності¹.

Як відомо, у пореформений період Катеринославська губернія надшвидкими темпами перетворювалася на індустріальний регіон. Протягом 1880-х рр. тут було засновано 57 промислових підприємств, а в 1890-ті рр. – 164² [9, с.18]. Як зазначав з цього приводу в 1899 р. катеринославський губернатор князь П.Д. Святополк-Мирський, «сильно зростає та розвивається в губернії гірничозаводська промисловість і з дивовижною швидкістю захоплює все більше й більше районів: скрізь в гарячковою енергією ведуться пошуки покладів, з кожним днем відкриваються нові родовища мінеральних багатств і для їх експлуатації виникають, переважно на іноземні капітали, нові акціонерні товариства, будуються заводи, фабрики, засновуються торговельні фірми, – і життя населення... на очах у всіх різко змінюється. Торговельний та промисловий клас захоплюється ризикованими заходами в надії на великі прибутки...» [7, с. 3–4].

Серед новозбудованих підприємств були такі гіганти індустрії, як металургійний завод «Новоросійського товариства кам'яновугільного та залізного виробництва», засновником якого був англійський інженер Джон Хьюз, Олександрівський завод у Катеринославі, побудований Брянським акціонерним товариством у 1887 р., а також Дніпровський завод у Кам'янському, споруджений Південно-російським Дніпровським металургійним товариством у 1889 р. Працювали на них тисячі робітників. У свою чергу це обумовило різке збільшення в регіоні кількості пролетаріату. Так, на 12 великих залізобудовних заводах губернії в кінці XIX ст. нараховувалося 37793 робітники, а на 250 копальнях працювало 32000 шахтарів. У цілому ж, за повідомленням катеринославського губернатора, в 1898 р. «число гірничозаводських робітників (разом із чорно-

робами) доходило до 116000» [7, с. 3]. Зокрема, на 175 підприємствах губерньського центру в той час працювало 13 793 робітники [9, с. 67].

Разом з тим треба згадати про особливості формування робітництва краю. Так, наприкінці XIX ст. міністерство фінансів констатувало, що «майже весь склад робітників на копальнях Донецького району становили приїзді робітники з селян центральних губерній, переважно Тульської, Орловської, Курської, Тамбовської та ін. ... Місцевий контингент робітників на південних копальнях становить не більше 15 % усієї чисельності» [20, с. 556]. В свою чергу відомий підприємець та один з провідних діячів Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії О.А. Ауербах у спогадах зазначав, що «місцеві селяни неохоче йшли на роботу в шахти, куди їх заганяли, як виняток, лише страшенні злидні, і контингент робітників на шахтах у той час... складався майже виключно з безпаспортних бродяг, з яких більшість була з селян середніх губерній: Смоленської, Тульської, Орловської, Курської, Рязанської» [1, с. 547]. Подібна картина спостерігалася і на підприємствах важкої індустрії Придніпровського регіону. На металургійних заводах «не менше 70 % прибуло з великоросійських губерній», – зазначав чиновник, який проводив обстеження промисловості України наприкінці XIX ст. [18, с. 113]. Зокрема, за його підрахунками, на Дніпровському заводі в Кам'янському робітників з «великоросійських губерній було близько 55 %, з польських 27 % і малоросійських 15 %, інші ж 3 % складали німці та французи» [18, с. 37]. Водночас на олександрівському заводі в Катеринославі майже всі робітники були з Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської та частково Вітебської губерній. «Малоросів дуже мало, особливо в літній час, і всі вони служать чорноробами», – стверджував той же автор [18, с. 46].

Причину цього можна побачити у порівняно вищих запитах українського селянства щодо рівня заробітної платні та умов проживання. Так, в офіційному статистичному виданні кінця XIX ст. зазначалося, що в українських губерніях «місцеві селяни сусідніх з копальнями сіл майже ніколи не працюють у шахтах, головним чином з причини порівняної заможності» [20, с. 556]. Подібної думки дотримувався і начальник Луганського фабричного округу І.Ф. Фелкнер. У своєму повідомленні в Гірничий департамент у 1870 р. про настрої серед місцевого населення, він підкреслював: «Тут кожний селянин прагне бути господарем, тобто працювати, коли йому спаде на думку і скільки забажає. Навіщо полізе землероб брудною драбиною у шахту...» [22, с. 339]. Тож не випадково губернатор О.О. Баторський відзначав у 1897

р., що «швидкий розвиток гірничої промисловості лише в незначному ступені позначився на загальному економічному добробуті корінного населення губернії, яке здавна віддає перевагу землеробству» [6, с. 1-2].

Таким чином, індустріальний пролетаріат Катеринославщини формувався як багатонаціональний, причому місцеві уродженці становили лише незначну частку його загального складу. Звичайно, це не могло не накласти певний відбиток на соціальні та національні взаємовідносини в регіоні.

Необхідно також зазначити, що матеріальне становище промислових робітників губернії наприкінці XIX ст. було досить-таки складним. На підприємствах існував майже необмежений робочий день, заробітна плата сплачувалася із значними затримками, до того ж, вагому її частину поглинали штрафи. Вкрай важкими були також умови праці та життя робітництва Катеринославщини. Так, вищезгаданий гірничий інженер О.А. Ауербах визнавав, що «на більшості рудників робота виконувалася через підрядників, які користувалися незахищеністю безпаспортних і жорстоко експлуатували їх, обдурювали, примушували брати у них з лавки різний товар, необхідний робітникові, беручи подвійну, а то й потрібну ціну... Приміщення ж, в яких у той час жили шахтарі, були дійсно жахливі; у доброго поміщика худоба розміщувалася краще, ніж нещасні шахтарі, що жили у землянках» [1, с. 551, 557]. На надмірну експлуатацію на гірничозаводських підприємствах краю неодноразово вказували у той час і представники правоохоронних структур. Зокрема, начальник Катеринославського губерньського жандармського управління полковник Д.І. Богинський відверто писав про «байдуже, нелюдське ставлення шах-товласників до робітників» [17, с. 214].

Вкрай високий рівень експлуатації пролетаріату доповнювався тим, що в правовому відношенні робітники були фактично безправними та повністю залежали від своїх господарів. Адже представники вищої влади імперії вважали, що взаємовідносини між підприємцями та робітниками в країні були суто патріархальними і не потребували правового врегулювання. Зокрема, в 1895 р. у циркулярі міністра фінансів С.Ю. Вітте зазначалося, що «у нашій промисловості переважає патріархальний склад стосунків між господарем та робітником... Коли в основі таких стосунків лежить закон моралі та християнського почуття, тоді не доводиться вдаватися до писаного закону» [21, с. 46]. Відповідно і фабричнозаводське законодавство Російської імперії наприкінці XIX ст. багато в чому ще знаходилося в зародковому

стані. Звернемо увагу і на той факт, що адміністрація заводів та шахт регіону (управляючі, інженери, майстри) в значній мірі складалася з іноземців, які часто навіть не розуміли російську мову і зверхньо та зневажливо ставилися до місцевих робітників. Так, помічник повітового справника Греков, доповідаючи губернському керівництву про становище на шахтах Бахмутського повіту, відзначав «відсутність техніків власне на шахтах, які б володіли російською мовою», а звідси робітники, підкреслював він, були «позбавлені можливості передати свої вимоги та потреби до головної контори» [19, с. 114].

Слід враховувати, що робітники численних підприємств регіону часто не мали можливості повноцінно відпочити, провести свій вільний час. Адже відповідна соціальна інфраструктура в нових індустріальних селищах навколо заводів та рудників була майже відсутньою. Ледь не єдине виключення становили шинки, густа мережа яких охоплювала майже всі гірничозаводські підприємства Донбасу та Придніпров'я³. Результатом стало поширення в робітничому середовищі пияцтва. Як зазначав катеринославський губернатор В.К. Шліппе, «опісля кількох днів якнайважчої праці робітники, отримавши заробітну плату, не маючи відпочинку в родині, відправляються на розгул у шинки, в яких залишають усе, що принесли із собою та втрачають здоров'я» [3, с. 3]. В свою чергу І.О. Гонімов, який працював на підприємствах Д. Хьюза, згадував у своїх спогадах, що тоді «єдиною втіхою для робітників служив каба́к. Пили з відчаю, з горя, з голоду, пропиваючи останнє» [19, с. 42]. Зрештою, за даними директора гірничопромислового товариства, на Півдні Росії лише робітниками одного рудника (трьома тисячами осіб) «пропивалося щорічно до 250.000 крб., тобто по 83 крб. на душу [3, с. 3]. Все це вело до падіння морального рівня робітництва, провокувало виникнення «усілякого роду безчинств та неподобств».

Необхідно також згадати, що в той час у містах і селищах Катеринославщини постійно збільшувалася кількість маргінальних, декласованих елементів. Останнє пояснювалося тим, що процеси урбогенезису помітно відставали від швидкого розвитку промисловості, а отже, міста регіону могли прийняти та надати робочі місця лише невеликій кількості переселенців. Тож відхідники з села, які так і не змогли знайти застосування своїй робочій силі, а відповідно й очікуваного заробітку та постійного помешкання, часто перетворювалися на бродяг та жебраків. З цього приводу губернатор В. Шліппе зазначав у своєму звіті імператорові: «З кожним роком збільшується натовп бездомного, бродячого елемента, що стікається

тисячами з різних кутків Росії в гірничозаводський округ, та схильного завжди виявити злу волю безвідповідально та огульно» [19, с. 285].

Результатом усього вищезгаданого ставало зростання невдоволення в пролетарських масах, численні заворушення в її середовищі. Не випадково князь П.Д. Святополк-Мирський констатував у 1899 р.: «Майже одночасно із виникненням на Півдні залізничних заводів та відкриттям вугільних копій, – до цього часу постійно повторюються в середовищі робітників більш або менш значні заворушення, які нерідко закінчуються побиттям та розгромом спочатку заводського майна, а інколи і сусідніх власників...» [7, с. 5].

У цьому зв'язку зазначимо, що перший значний виступ пролетаріату Катеринославщини пореформеної доби відбувся у травні 1887 р., коли застрайкувало понад 1500 шахтарів Бахмутського повіту. Для його придушення довелося викликати війська. Наступного року вже страйкували 2,5 тис. металургів Дніпровського заводу в Кам'янському. В жовтні та грудні 1889 р. відбулися заворушення шахтарів копалень та рудників у Бахмутському та Слов'яносербському повітах Катеринославщини. (С.14). В березні 1890 р. знов мав місце страйк робітників Кам'янського [17, с. 153].

Але найбільшим виступом робітництва губернії того періоду стали заворушення 2–3 серпня 1892 р. в Юзівці. Кількість робітників та люмпен-пролетарських елементів, які брали участь у них, сягнула 15 тис. Зазначимо, що страйк робітників супроводжувався численними погромами. В результаті, за даними поліції, було «спалено та пограбовано» 182 лавки, одинадцять шинків, сім приватних будинків та одну синагогу. Загалом збитків було завдано на суму більше 1.500.000 крб. [4]. Крім того, страйкарі силою визволили з в'язниці 150 своїх товаришів, яких було затримано напередодні. Як доповідав міністр внутрішніх справ І.М. Дурново Олександрові III, «до 11 години вечора (2 серпня. – О.Ш.) заворушення посилюлися, а містечко горіло з усіх боків»⁴ [17, с. 206].

Губернська влада була вимушена направити до Бахмутського повіту з Катеринослава по два батальйони 133-го Сімферопольського та 134-го Феодосійського піхотних полків, а також три сотні козаків. В результаті зіткнень військових частин з робітниками та погромниками за офіційними даними «отримали поранення камінням 29 осіб з числа офіцерів та козаків; бунтівників убито 23 та згоріло 7» [4]. Тож лише 4 серпня, заарештувавши до 400 осіб та піддавши 193 з них (у тому числі 14 жінок) тілесним покаранням – побиттю різками, цари́зму вдалося придушити виступ. Відзначимо,

що за словами губернатора В.К.Шліппе, «бунт мав, без сумніву, ознаки організації, яка проявилася у присутності в бунтівників кінних роз'їздів та умовних знаків для виклику гірничоробітників з інших місць, було керівництво якоїсь особи...» [17, с. 210].

Виступи робітників не обійшли стороною і губернський центр, де 18 квітня 1894 р. відбулися масові заворушення, в яких взяло участь до 2 тис. осіб, переважно працівники місцевих цегельних заводів та маргінальні елементи. За повідомленням губернатора Д.М. Мартинова, користуючись малочисельністю поліцейської охорони, на майдані для народних гулянь Катеринослава натовп «кинувся на дрібних торговців...», а потім, розділившись на окремі значні партії, рушив... різними вулицями, розбиваючи на своєму шляху камінням скло в будинках та руйнуючи трактири і лавки» [19, с. 350]. І лише втручання військових команд, викликаних начальником гарнізону на допомогу поліції, не дозволило цим безпорядкам набутися загрозливих масштабів.

Згадаємо також, що в липні 1894 р. заворушення шахтарів мали місце на Голубовських копальнях Слов'яносербського повіту. Приблизно 600 страйкуючих вимагали від власників підприємства підвищення платні. Втім і цей виступ супроводжувався грабунками та погромними діями, для припинення яких місцевої владі знов-таки довелося викликати війська. В цілому ж протягом другої половини 1880-х – першої половини 1890-х рр. в українських губерніях царської Росії відбувся 71 страйк. З них на Катеринославщині сталося 36 заворушень, тобто половина усіх виступів пролетаріату України того часу [11, с. 188].

Страйки та виступи в робітничому середовищі губернії не припинялися і в другій половині 90-х рр. XIX ст. Так, у квітні 1896 р. мали місце заворушення серед робітників Донецького сталеплавильного заводу (поблизу станції Юр'ївка). В травні 1896 р. стався виступ 1700 робітників Нікополь-Маріупольського металургійного товариства, які вимагали підвищення платні. На Петровському заводі Російського-Бельгійського товариства в Єнакієвому в 1897 р. страйкувало більше 2 тис. осіб. Страйкарі вимагали звільнення брутальних майстрів, покращення умов праці та життя, скасування штрафів. У 1898 р. близько 1400 робітників вагонобудівного заводу в Нижньодніпровську оголосили страйк, вимагаючи скоротити робочий день по суботах, збільшити в заводській лікарні медперсонал.

У травні того року розпочалися заворушення і на олександрівському заводі в Катеринославі. Більше 5 тис. робітників протестували проти важких умов праці та життя. Втім, неза-

баром цей виступ переріс у відвертий погром. Як зазначав у своєму звіті губернатор П.Д. Святополк-Мирський, «натовп робітників, приблизно в 2 тис. осіб, упродовж не більше однієї години, розбив контору, спалив величезний склад вугілля та інші заводські будови і потім рушив до найближчого до заводу селища, де розбив повністю 24 будинки, які належали приватним власникам, які нічого не мали спільного ані з ними, ані з заводом» [7, с. 6]. Зрештою для придушення виступу на територію підприємства ввели два батальйони піхоти. Учасників страйку піддали репресіям. Було арештовано 1200 осіб, з яких більше 500 етапним порядком вислали за місцем їх проживання, а 73 робітників віддано під суд.

Загалом за період з 1895 по 1899 р. у Катеринославській губернії відбулося 118 страйків та заворушень, які охопили 93 516 робітників [15, с. 560-561]. Причому лише власне у Катеринославі тоді було зафіксовано 33 страйки. В цих умовах губернатори були вимушені постійно тасувати війська, спрямовуючи їх у ті місця, де виникала соціальна напруженість. Адже, як підкреслював у 1887 р. товариш міністра внутрішніх справ М.І. Шебеко, «досягнення швидкого відновлення порушеного спокою та попередження заворушень можливо лише за наявності військової сили, так як протиставляти діям бунтівного натовпу в декілька тисяч осіб звичайні поліцейські засоби виявляється невідповідним та марним» [19, с. 130].

Необхідно зазначити, що переобтяженість регіону з його багатонаціональним населенням гострими соціальними проблемами провокувало виникнення на Катеринославщині і між-етнічних конфліктів. Прояви певної конфронтації між місцевими селянами та прийшлими робітниками, багато з яких були вихідцями з інших регіонів імперії, зокрема з центральних російських губерній, неодноразово фіксувалися сучасниками. Про це згадували як підприємці, так і офіційні посадові особи. Так, О.А. Ауєрбах зазначав у своїх спогадах, що «з місцевими хохлами... шахтарі постійно ворогували, переважно через жінок» [1, с. 555]. Зокрема в лютому 1891 р., за повідомленням поліції, «в маєтку Борисовських Слов'яносербського повіту відбулася бійка між місцевими та прийшлими робітниками» [17, с. 28]. В 1894 р. мало місце «непорозуміння робітників» шахт з населенням села Самсоніївки Слов'яносербського повіту і т. ін. [19, с.357].

Жертвами ворожнечі в регіоні часто ставали представники єврейського етносу, а також іноземці. Так, начальник Катеринославського ГЖУ Д. Богинський у 1893 р. звертав увагу на вкрай негативне ставлення «селян села

Кам'янське Катеринославського повіту до всіх, хто належав до Бельгійського сталеливарного заводу», а також на ворожість «православних робітників цього заводу до католиків і взагалі іноземців, які... отримували пільги, що були недоступні першим» [17, с. 215]. Врешті-решт, усе це свідчило, що політична ситуація в губернії наприкінці XIX ст. була далекою від ідеальної і вимагала від губернської влади вжиття рішучих та нагальних заходів для підтримання порядку і спокою в регіоні. Якими ж вони вбачалися керівникам краю і де губернатори шукали причини вищезгаданої дестабілізації?

З цього приводу необхідно зазначити, що першим спробував докладно розібратися у причинах постійних заворушень, які відбувалися на заводах та шахтах регіону, губернатор В.К. Шліппе. Так, на початку 1890-х рр. він зазначав, що становище робітників «вкрай сумне», що «за умови важкої праці на рудниках, вони зазнавали і фізичних лих, в результаті відсутності здорових квартир і гарних харчів, і моральний гніт. Працюючи в будні до повного виснаження сил і в свята напиваючись до повної втрати свідомості, робітник поступово втрачав людську подобу...» [5, с. 7.] Тож губернатор, перш за все пропонував посилити заходи щодо боротьби із пияцтвом, зокрема, «заборонити виноторгівлю поблизу рудників»⁵ та встановити урядову монополію винної торгівлі (запроваджується в царській Росії з другої половини 1890-х рр. – О.Ш.). Адже в цьому випадку «з'явиться можливість регулювати продаж горілчаних напоїв в інтересах порядку, народної моралі та здоров'я населення», – підкреслював В.К. Шліппе [5, с. 8]. Також він вважав за потрібне засновувати при рудниках поштові відділення, а при них ощадні каси, «щоб робітники могли гроші, які вони отримують, відсилати рідним або розміщати на внески». І слід зазначити, що певні кроки в цьому напрямку владою були зроблені. Протягом 1891 г. у регіоні було відкрито 16 кредитно-ощадних кас, в які, за офіційними даними, 4388 осіб зробили внески на суму 178.337 крб. [4].

З іншого боку губернатор у своєму звіті до МВС звертав увагу на «ненормальні відносини між підприємцями та робітниками на гірничих промислах» Донецького басейну, підкреслюючи, що «зараз не забезпечений спокійний розвиток гірничої промисловості, головним чином унаслідок неустрою побуту робітників; устрій же залежить від власників рудників, які володіють знаннями та капіталами» [4]. У підсумку, для зменшення соціальної напруженості в регіоні та запобігання новим виступам, В.К. Шліппе пропонував при кожному руднику та заводі «влаштовувати та утримувати за раху-

нок власників: а) для робітників сімейні квартири; б) казарми для поліцейського офіцера або урядника, із штатом поліцейської команди, рахуючи якнайменше одного городового на 200 робітників; в) лікарню з медичним персоналом та аптекою; г) школу для дітей гірничоробітників; д) церков» [4]. При цьому він зазначав, що «гірничопромисловців, які мають розрахунків вкладати в підприємства сотні тисяч, навіть і мільйони карбованців, призначати своїм управляючим багатотисячні оклади і, за усім цим, отримувати солідні бариші, витрати на спорудження приміщень богоугодних та благодійних закладів і щорічне утримання священників, учителів, лікарів та поліції, – не обтяжать» [4]. Крім того, губернатор наполягав на тому, щоб заводчики та фабриканти видавали платню робітникам у розрахунок щомісяця, а адміністрації було надано право спостерігати за своєчасним розрахунком. Відповідно він прохав Петербург доручити «місцевим гірничим інженерам та чинам поліції... вплинути на гірничозаводчиків, щоб останні були на сторожі власних та спільних інтересів, усуваючи з власного боку всі найдрібніші приводи для непорозумінь» [17, с. 153].

Разом з тим В. Шліппе вважав, що певний поштовх до заворушень у робітничому середовищі давали і газетні повідомлення про страйки робітників у Західній Європі з сприятливими для останніх результатами у вигляді скорочення робочого часу і збільшення заробітної плати. Відповідно у доповіді міністру внутрішніх справ І.М. Дурново в березні 1892 р. він зазначав, що «поява на стовбцях газет, які знаходять значне поширення між гірничозаводськими службовцями, телеграм та статей про страйки на Заході уявляється взагалі небезпечним для спокою та порядку в губернії» [17, с. 154].

Наступник В. Шліппе на губернаторській посаді Д.М. Мартинов теж звертав увагу на конфронтацію, яка існувала на промислових підприємствах та шахтах регіону. В доповіді у міністерство внутрішніх справ в 1894 р. причиною постійних заворушень у робітничому середовищі він визначав «відсутність у центрі гірничозаводських робітників належної влади», а також «розпущеність та розгул п'яного натовпу» [19, с. 357].

Але найбільш детальний аналіз причин масових заворушень серед робітництва губернії надав у своїх звітах у Петербург П.Д. Святополк-Мирський. Так, він, перш за все, вказував на той факт, що «вимоги робітників завжди зводяться, головним чином, до наступних двох пунктів: 1) прибавка заробітної плати і 2) зменшення кількості годин робочого дня». При цьому «усі-

ма засобами: листами, відозвами, а також за енергійної участі підпільних агітаторів – робітників закликають наполегливо вимагати задоволення своїх претензій і вказують їм діяти на найболючіше місце капіталістів – на зменшення їхніх дивідендів призупиненням робіт шляхом страйків», – підкреслював П. Святополк-Мирський [7, с. 8].

Головну ж причину виступів він вбачав у тому, що «капіталіст шукає купити труд якомога дешевше і за найменшої уваги до загальнолюдських потреб робітника». Зокрема, у доповіді імператору в 1899 р. губернатор наголошував: «Майже в усіх випадках прояву безладів з'ясовувалося, з достатньою визначеністю з боку робітників невдоволення, і значною мірою обґрунтоване на ґрунті більш або менш справедливих вимог». При цьому князь звертав увагу на те, що «в більшості випадків одним з головних витоків невдоволення були різного роду розпорядження заводської адміністрації, в яких проявляється звичайне прагнення заводласників отримати від робітника якнайбільшу вигоду, – зподовження робочого часу, зменшенням, під різними приводами, % заробітку, несвочасною видачею зароблених грошей, невідповідним і якнай дешевшим устроєм приміщень, недотриманням гігієнічних правил, що інколи доходять до нестачі доброякісної питної води» [7, с. 7]. Крім того, він підкреслював, що багато непорозумінь виникало на ґрунті ставлення до робітників з боку заводських майстрів, «до того ж, такими майстрами часто бували іноземні піддані, які зверхньо ставляться до російського робітника, не знають російської мови» [7, с.8].

Зрештою начальник губернії пропонував встановити суворий урядовий нагляд «як за заводовласниками, так і за робітниками», який «облегшив та упорядкував би сучасний ненормальний стан справи», збільшити склад гірничих інженерів, які керують округами⁶ [7, с. 9]. З іншого боку, для запобігання новим виступам, практично всі керівники Катеринославщини вважали за потрібне посилити військову присутність у місцях великого скупчення робітників. Так, В. Шліппе неодноразово звертався до командуючого військами Одеського військового округу з проханням відрядити «військових чинів у повітові міста і на пункти зосередження ... робочого люду» – Кам'янське, Луганськ, Маріуполь тощо. Актуальним це питання вважав і губернатор П.Святополк-Мирський, який зазначав у доповіді Миколі II, що «під час безладів, які відбувалися в повітах губернії, доводилося викликати війська з Катеринослава та Павлограда, що виявлялося вельми складним» [7, с. 6]. Тож за його наполяганням «у Бахмутсько-

му повіті в 1898 р. була розквартирована одна сотня 7-го Донського козацького полку. Крім того, в цьому ж повіті розташована 3-я окрема Донська сотня козаків у містечку Юзівка, а в м.Бахмуті розквартирований батальйон Перекопського (253-го піхотного) резервного полку. Крім того, «з погляду на нагальну необхідність розміщення військ у повітах Слав'яносербському та Маріупольському», П. Святополк-Мирський порушив клопотання перед міністром внутрішніх справ щодо призначення в ці повіти по одній сотні козаків або по одному батальйону піхоти [7, с. 6-7].

Однак, слід вказати, що посиленна присутність військ у робітничих селищах регіону давала лише тимчасовий результат. У довгостроковому ж плані це навіть шкодило справі встановлення цивілізованих, правових відносин між власниками підприємств губернії та їх робітниками. Адже за присутності військових частин, підприємці, розраховуючи на втручання в будь-який час репресивного апарату самодержавства, не вважали за потрібне йти на зустріч справедливим вимогам робітництва, зменшити рівень його експлуатації.

Не випадково товариш міністра внутрішніх справ М. Шебеко повідомляв у 1887 р., що адміністрація Французької компанії в Донецькому басейні, «користуючись присутністю військової сили, продовжує, через своїх нижчих агентів, утискувати робітників» [19, с. 125]. Тож згодом буржуазія регіону посідала все більш консервативну позицію, підтримуючи царизм, який, розмахуючи адміністративним кийком, найчастіше діяв за відомим принципом «тащить и не пущать».

Отже, Катеринославська губернія, як і вся Російська імперія наприкінці XIX ст. зовсім не була регіоном тиші та спокою, в якій гармонійно розвивалася економіка, а селянам та робітникам у цілому жилося вельми непогано, як це зазначають деякі сучасні російські або українські дослідники. Навпаки. У період пізнього самодержавства Катеринославщина перетворюється на центр страйкового робітничого руху, який поступово стає важливим чинником суспільного життя краю. При цьому стихійні прояви невдоволення робітників, економічні страйки, які переважно тривали від одного до п'яти днів, часто поєднувалися з погромними діями.

Начальники ж губернії періоду 1890-х рр., приділяючи посилену увагу чинникам, які вели до дестабілізації становища в регіоні, багато в чому усвідомлювали цю небезпеку і пропонували центральній владі та підприємцям певні шляхи для покращення ситуації. І деякі кроки в цьому напрямку тоді було зроблено. Втім кардинальних змін у головному питанні

– вкрай високому рівні експлуатації на виробництві та правовій незахищеності робітників так і не відбулося. Тож коли й надалі в царській Росії реалізовувався своєрідний проект побудови буржуазного суспільства з виразним

феодалним обличчям, на Катеринославщині залишалися всі передумови до загострення соціального конфлікту та нових виступів робітництва, які згодом набували все більш виразної антиурядової спрямованості.

ПРИМІТКИ:

¹ У статті використано архівні матеріали, надані О.В. Дриганюк.

² Згадаємо, що в той час до Катеринославської губернії входило 8 повітів, зокрема Бахмутський, Маріупольський та Слов'яносербський, тобто фактично території сучасної Донецької та Луганської областей.

³ За повідомленням В.К. Шліппе, на одне початкове училище в губернії в 1891 р. припадало 2040 жителів, а на один шинок – 570 осіб [4].

⁴ Царська резолюція на доповіді була наступною: «Це препогано та вельми сумно» [17, с. 207].

⁵ Зазначимо, що в 1892 р. міністром внутрішніх справ було надано дозвіл на закриття шинків на протязі двох верст від рудників та заводів.

⁶ Зауважимо, що Гірничим управлінням тоді було вжито деякі заходи щодо посилення нагляду за становищем на виробництвах регіону – «збільшено склад гірничих інженерів... додаванням ще однієї посади окружного інженера та чотирьох до них помічників» [7, с. 9].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России [Текст] / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – декабрь. – Т. 140. – С. 546–562.
2. Бродель Фернан. Динамика капитализма [Текст] / Фернан Бродель; пер. с фр. В. Колесникова. – Смоленск : Полиграмма, 1993. – 124 с.
3. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1890 год [Текст]. – 19 с.
4. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1891 год [Текст]. – 17 с.
5. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1892 год [Текст]. – 19 с.
6. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1896 год [Текст]. – 10 с.
7. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1898 год [Текст]. – 12 с.
8. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області історичні нариси: у 2 т. [Текст]. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 448 с.
9. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Дніпропетровська область [Текст]. – К.: Голов. ред. Української Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. – 958 с.
10. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха [Текст]. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
11. Історія робітничого класу Української РСР: в 2 т. / редкол.: Ф.Є. Лось (відп. редактор) [Текст]. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 568 с.
12. Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад [Текст] / Андреас Каппелер; пер. з німецької. – Л.: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2005. – 360 с.
13. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. [Текст] / Б. Кравченко; пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
14. Михненко А. М. Новейшая история Донецкого бассейна [Текст] / А. М. Михненко. – Донецк : Сталкер, 1998. – 296 с.
15. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы ХХ в.) [Текст] / О.А. Парасунько. – К.: Изд-во АН Украинской ССР, 1963. – 576 с.
16. Промышленность и торговля [Текст]. – 1908. – № 2.
17. Рабочее движение в России в XIX веке.: сб. док. и материалов / под. ред. А.М. Панкратовой [Текст]. – М.: Госполитиздат, 1952. – Т. III. – Ч. 2. – 744 с.
18. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России [Текст] / Е. И. Рагозин. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1895. – 170 с.
19. Робітничий рух на Україні. 1885–1894 рр.: зб. док. і матеріалів [Текст] / Упоряд.: В.С. Шандра та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 440 с.
20. Россия в конце XIX века / под общей ред. В. И. Ковалевского [Текст]. – СПб.: Тип. Брокгауза и Эфрона, 1900. – 968 с.
21. Торгово-промышленный Юг [Текст]. – 1912. – №10.
22. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России [Текст] / П. И. Фомин. – Х.: Тип. Б. Бенгис, 1915. – Т. 1. – 487 с.
23. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок ХХ століття [Текст] // В.С. Шандра. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

REFERENCES:

1. *Auerbach, A. A.* Vospominaniya o nachale razvitiya kamennougolnoy promyshlennosti v Rossii (Memories of the early development of the coal industry in Russia) [Tekst]. *Russkaya starina*, 1909, vo. 140. PP. 546–562.
2. *Brodel Fernan.* Dinamika kapitalizma (The dynamics of capitalism) [Tekst]. Smolensk, 1993. 124 p.
3. Vsepoddaneyshiy otchet Yekaterinoslavskogo gubernatora za 1890 god [Tekst]. 19 p.
4. Vsepoddaneyshiy otchet Yekaterinoslavskogo gubernatora za 1891 god [Tekst]. 17 p.
5. Vsepoddaneyshiy otchet Yekaterinoslavskogo gubernatora za 1892 god [Tekst]. 19 p.
6. Vsepoddaneyshiy otchet Yekaterinoslavskogo gubernatora za 1896 god [Tekst]. 10 p.
7. Vsepoddaneyshiy otchet Yekaterinoslavskogo gubernatora za 1898 god [Tekst]. 12 p.
8. Diiachi derzhavnoi vladyy ta samovriyaduvannia Dnipropetrovskoi oblasti istorychni narysy (Fig-ures of state and government Dnipropetrovsk Oblast historical essays) [Tekst]. Dnepropetrovsk, 2009, vo. 1. 448 p.
9. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: u 26 t. Dnipropetrovska oblast (History of the towns and vil-lages of the Ukrainian SSR) [Tekst]. Kiev, 1969. 958 p.
10. Istoriia mista Dnipropetrovska / za nauk. red. A. H. Bolebrukha (History of Dnepropetrovsk / for science. yet. A.G. Bolebruha) [Tekst]. Dnepropetrovsk, 2006. 596 p.
11. Istoriia robitnychoho klasu Ukrainskoi RSR: v 2 t. / redkol.: F.Ye. Los (vidp. redaktor) (History of the work-ing class Ukrainian SSR / Editorial F.Ye. Los) [Tekst]. Kiev, 1967, vo. 1. 568 p.
12. *Kappeler Andreas.* Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad (Russia as poly-ethnical Empire: Prehistory. History. decay) [Tekst]. Lvov, 2005. 360 p.
13. *Kravchenko, B.* Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st. (Social Change and National Con-sciousness in Ukraine twentieth century) [Tekst]. Kiev, 1997. 423 p.
14. *Mikhnenko, A. M.* Noveyshaya istoriya Donetskogo basseyna (Recent history of the Donetsk Basin) [Tekst]. Donetsk, 1998. 296 p.
15. *Parasunko, O.A.* Polozhenie i borba rabochego klassa Ukrainy (60–90-e gody XX v.) (The position of the work-ing class and the struggle of Ukraine (60-90-ies of XX century.) [Tekst]. Kiev, 1963. 576 p.
16. Promyshlennost i tovgovlya (Industry and commerce) [Tekst]. 1908. no. 2.
17. Rabochee dvizhenie v Rossii v XIX veke.: sb. dok. i materialov / pod. red. A.M. Pankrato-voy (The labor movement in Russia in the nineteenth century.: Mon. Doc. and materials / under. Ed. A.M. Pankratovoy) [Tekst]. Moscow, 1952. vo. 3. Part 2. 744 p.
18. *Ragozin, Ye. I.* Zhelezo i ugol na yuge Rossii (Iron and coal in the south of Russia) [Tekst]. SPb., 1895. 170 p.
19. Robitnychi rukh na Ukraini. 1885–1894 rr. (The labor movement in Ukraine. 1885-1894 years) [Tekst]. Kiev, 1990. 440 p.
20. Rossiya v kontse XIX veka / pod obshchey red. V. I. Kovalevskogo (Russia in the late nine-teenth century / general ed. V. I. Kovalevskogo) [Tekst]. SPb., 1900. 968 p.
21. Torgovo-promyshlennyy Yug (Industrial and Commercial South) [Tekst]. 1912. no. 10.
22. *Fomin, P. I.* Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost Yuga Rossii (Mining and metallurgical industries of the South Russia) [Tekst]. Kharkov, 1915. vo. 1. 487 p.
23. *Shandra, V. S.* Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX stolittia (General Government in Ukraine: XIX - XX centuries) [Tekst]. Kiev, 2005. 427 p.

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики
 Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
 Адреса: 49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, буд. 72, 1-й корпус, ауд. 513
 Телефон: +38 (056) 374-98-63, E-mail: rfases@yandex.ru

Shliakhov Oleksii Borysovykh – doctor of historical sciences, Full Prof., head of the department of ukrainian history and ethnic politics chair
 The Oles Honchar Dnepropetrovsk national university
 Address: 72, Gagarin Avenue, 1st building, room 513, Dnipropetrovsk, 49010
 Phone: +38 (056) 374-98-63, E-mail: rfases@yandex.ru